

КРОС-СЕКЦІЙНИЙ ВИМІР ЗВ'ЯЗКУ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТОВАНІСТІ ОСОБИСТОСТІ ТА ПОЗИЦІЇ В СОЦІАЛЬНО-СТРАТИФІКАЦІЙНІЙ СТРУКТУРІ ЗА УМОВ РАДИКАЛЬНИХ СУСПІЛЬНИХ ЗМІН В УКРАЇНІ

У статті викладено результати крос-секційного аналізу співвіднесеності рівня соціальної адаптованості особистості та соціально-стратифікаційних позицій економічно активного населення України на ранній стадії радикальних соціальних змін 1992–1993 та 1996 років.

Ключові слова: соціальна адаптованість особистості; соціально-стратифікаційна позиція; радикальні соціальні зміни / трансформації в Україні.

Трансформаційні процеси в Україні як процес комплексних змін передусім у політичній та економічній підсистемах, супроводжувані деінституціоналізацією та аномією, зумовили істотні зміни в спектрі можливостей реалізації людьми своїх потреб. На основі принципів діяльнісно-активістського підходу¹ щодо пояснення взаємодії людини й суспільства, можна припустити, що саме за таких умов значної свободи волевиявлення людина як суб'єкт соціальної активності могла б реалізувати себе у власній життєтворчості, змінюючи, зокрема, і свою позицію в соціально-економічній стратифікаційній структурі. У цьому контексті постає дотепер дискусійна й досі проблема: якою була співвіднесеність між соціальною адаптованістю особистості та стратифікаційним виміром соціальної структури для українського населення на ранньому етапі соціальних трансформацій і як вона змінилася за декілька років радикальних суспільних змін? Постає питання про те, чи є проблема виступає як окремі випадок загальнішого питання впливів соціальної структури на життя людини й можливостей впливу людини на соціоструктурні обставини свого життя. **Метою** цієї роботи є оцінка співвіднесеності соціальної стратифікації із соціальною адаптованістю особистості з урахуванням того, які соціоструктурні та особистісні

виміри, пов'язані із соціально-стратифікаційною позицією й соціальною адаптованістю, справді роблять внесок у пояснення цієї співвіднесеності. **Аналітичні завдання** цієї роботи полягають у з'ясуванні – у синхронному/крос-секційному вимірі, з урахуванням впливу на це з боку інших соціоструктурних умов і основних вимірів особистості соціальних акторів: (а) якою мірою на початковому етапі соціальних трансформацій в Україні для економічно активного міського населення рівень соціальної адаптованості особистості залежав від соціально-стратифікаційної позиції; (б) якою мірою позиція у стратифікаційному вимірі соціальної структури залежала від рівня особистісної соціальної адаптованості. **Релевантною емпіричною базою роботи** є дані двохетапного лонгітюдного дослідження «Соціальні структури і особистість за умов радикальних соціальних змін», здійсненого в Україні за міжнародним проектом у 1992/1993 і 1996 рр. Київським міжнародним інститутом соціології. Ці дані дають змогу оцінити зв'язок між стратифікаційним виміром та соціальною адаптованістю на найбільш ранньому етапі соціальних змін в Україні 1992/93, 1996 рр., певною мірою доповнивши картину динаміки суспільних трансформацій в Україні². **Методом збору інформації** було особисте інтерв'ю із чоловіками та жінками, які мешкають у містах та селищах міського типу. Базове дослідження було здійснено взимку 1992/93 рр. за вибіркою, репрезентативною для міського населення України (2322 осіб). Друге опитування, дані якого використано

¹ Діяльнісно-активістський підхід сутнісно, за узагальненням В. Ядова, було вперше сформульовано у твердженні К. Маркса про те, що люди, народжуючись за одних обставин, своєю практикою змінюючи і соціальні інститути і себе, створюють нові обставини суспільного життя. Цей підхід у сучасній соціології представлено роботами Дж. Александера, М. Арчер, П. Бурдьє, Е. Гідденса, П. Штомпки, Р. Коллінза, А. Турена та інших. Він полягає у зміщенні акцентів від потенційної визначеності траєкторій соціального розвитку макросоціальними об'єктивними закономірностями на користь ствердження принципової відкритості соціальних процесів, що не мають чіткої визначеного вектору, оскільки вирішальну роль у сучасних суспільствах відіграє діяльність соціальних суб'єктів (агенсу) [7].

² З комплексних досліджень соціальних трансформацій (зокрема соціальної структури) українського суспільства дослідження М. Кона і колег було, фактично, єдиним репрезентативним дослідженням, котре дозволяє принаймні для міського населення комплексно оцінювати співвіднесеність соціальної адаптованості та стратифікаційної структури протягом 1992–1996 років [2; 3].

в цій статті, здійснено в 1996 р. і включало тих респондентів базового опитування, які на час 1992/93 рр. належали до економічно активного міського населення (847 осіб).

Логіка аналізу на крос-секційному рівні скеровується загальною стратегією, спрямованою на дослідження зв'язків між соціальною адаптованістю особистості та стратифікаційною структурою в ширшому контексті дослідження зв'язку між соціальною структурою й особистістю¹. Така стратегія дослідження дає змогу з'ясувати міру ймовірного взаємного впливу позиції людини у стратифікаційній структурі на обставини її життя, що визначають можливості/здатності задовольняти актуальні потреби, і навпаки.

¹ Використовуваний нами підхід до концептуалізації поняття соціальної адаптованості особистості та рівня цієї адаптованості викладено у [6]. Розроблені (і розраховані окремо для 1992/93 і 1996 років для чоловіків і жінок) показники рівня соціальної адаптованості особистості (далі – САО) та соціально-стратифікаційної позиції (далі – ССП) дають можливість проаналізувати, на матеріалах опитувань 1992/1993 та 1996 років, які співвідношення між цими змінними існували і якими саме параметрами (статистичної значущості і щільності, інтенсивності, лінійності та спрямованості залежностей) вони характеризувались. Індекс соціальної адаптованості особистості побудовано на основі трьох показників, що фіксуються відповідями: «Скажіть, будь-ласка, а якою мірою Вас задовольняє те, як складається Ваше життя в цілому?», «Якою мірою Вас задовольняє ступінь упевненості в завтрашньому дні?», «Якою мірою Вас задовольняє існуюча можливість впливати на те, що відбувається з Вами?». Дані отримані за шкалою, розробленою В. Хмельком. Цей варіант шкали складається з п'ятих градацій ступеню задоволеності (5-бальна шкала її оцінки з вербальними інтерпретаціями шкальних значень) і альтернативними варіантами відповідей-фільтрів («Для мене це не має значення» і «Важко сказати»): 0 – для мене це не має значення; 1 – зовсім не задовольняє; 2 – більше не задовольняє, ніж задовольняє; 3 – настільки задовольняє, настільки ж не задовольняє; 4 – більше задовольняє, ніж не задовольняє; 5 – цілком задовольняє; фільтр – важко сказати/не відповіли.

Таблиця I. Експлораторна факторно-аналітична вимірювальна модель індексу соціальної адаптованості особистості (факторні навантаження)

Змінні	Однофакторне рішення			
	1992–1993		1996	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
1. Задоволеність тим, як складається життя в цілому	.82	.81	.79	.79
2. Задоволеність ступенем упевненості в завтрашньому дні	.78	.76	.79	.71
3. Задоволеність людини існуючою можливістю впливати на те, що з нею відбувається	.64	.52	.69	.74
Частка поясненої дисперсії, %	57	50	58	56

У цій роботі стратифікаційний простір, слідом за М. Коном і К. Скулером, розглядається як єдиний континуальний вимір порядкового ранжування (трактований як інтервальна шкала) стратифікаційних позицій від найвищої до найнижчої, утворений на основі коваріації трьох індикаторів першого порядку – рівня освіти, професійного статусу та доходу – на основі яких ми конструємо сукупний індекс соціально-стратифікаційної позиції [2; 3]. Змінну для опису стратифікаційної структури (соціоекономічної) ми розраховуємо як мультиіндикаторний показник методом експлораторного факторного аналізу (методом головних компонентів).

Таблиця II. Експлораторна факторно-аналітична вимірювальна модель соціально-стратифікаційної позиції, Україна, 1992/93 та 1996 роки (факторні навантаження, однофакторне рішення)

Концепти та індикатори	Чоловіки		Жінки	
	1992/93	1996	1992/93	1996
Дохід				
Індивідуальний дохід (логарифм)	0,91	0,93	0,84	0,90
Родинний подушний дохід (логарифм)	0,91	0,93	0,84	0,90
Професійний статус				
Шкала Траймана (міжнародна)	0,97	0,97	0,98	0,98
Українська шкала престижу	0,97	0,97	0,98	0,98
Соціально-стратифікаційна позиція				
Рівень освіти (у роках)	0,88	0,83	0,88	0,88
Дохід	0,32	0,63	0,43	0,71
Професійний статус	0,90	0,82	0,88	0,86
Кореляція в часі стратифікаційної позиції	0,80**		0,83**	
Кількість випадків	384		463	
** p < 0,01. Критерій адекватності розрахунку усіх експлораторних факторних рішень є повністю прийнятні (критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейера-Олкіна > 0,50; критерій сферичності Бартлетта значущий на рівні < 0,001).				

Таблиця 1. Безпосередній зв'язок соціальної адаптованості особистості та позиції у соціально-стратифікаційній структурі; чоловіки та жінки, 1992–1993 та 1996 рр.

	1992–1993		1996	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
Залежність варіацій CAO від варіацій ССП: η (у дужках – η^2)	0,998 (0,980)	0,998 (0,980)	0,997 (0,980)	0,999 (0,998)
Залежність варіацій ССП від варіацій CAO: η (у дужках – η^2)	0,513 (0,270)	0,509 (0,260)	0,560 (0,314)	0,509 (0,260)
Лінійна кореляція CAO та ССП: r (у дужках – r^2)	0,102 ^a (0,010)	0,108 ^b (0,012)	0,208** (0,043)	0,165** (0,027)
Лінійна залежність CAO від ССП: нестандартизов. коефіцієнт регресії В (у дужках – r^2)	0,103 ^a (0,010)	0,109 ^b (0,012)	0,206** (0,043)	0,149** (0,027)
Лінійна залежність ССП від CAO: нестандартизов. коефіцієнт регресії В (у дужках – r^2)	0,102 ^a (0,010)	0,108 ^b (0,012)	0,210** (0,043)	0,169** (0,027)

^a $p = 0,12$; ^b $p = 0,072$; ** $p < 0,01$; парні регресійні залежності обчислено з урахуванням константи.

шенням¹, був дуже щільним та асиметричним, – варіації соціальної адаптованості практично повністю зумовлювалися варіаціями стратифікаційної позиції, тоді як варіаціями адаптованості – тільки чверть варіацій ССП (див. табл. 1). Це дає підстави припускати, що в період, коли формувалися рівні CAO і ССП, зафіксовані в першому опитуванні зміни в ССП значно частіше приводили до змін у рівні CAO, ніж зміни в рівні CAO приводили до змін у ССП. Але на час 1992/3 рр. люди з різними рівнями адаптованості могли перебувати в практично однакових стратифікаційних позиціях, а ті, хто перебував у відмінних ССП могли мати практично однаковий рівень адаптованості. Подальший аналіз показав, що перебування у вищих або нижчих стратифікаційних позиціях безпосередньо не залежало від рівня CAO, тобто – можливостей задоволення потреб, ані наявність вищого чи нижчого рівня можливості реалізувати свої потреби не означала перебування людей у вищих чи нижчих позиціях у стратифікаційній структурі²: не були статистично значущі на рівні $p \leq 0,05$ коефіцієнти

¹ Для з'ясування характеристик щільності безпосереднього кореляційного зв'язку використано кореляційне відношення у комплексі з коефіцієнтами кореляції Пірсона-Брава, що розширює можливості характеристики співвіднесеності CAO із ССП [4, с. 102–105].

² Зауважимо: у жінок лінійні зв'язок та залежність є ймовірні тільки на рівні $p = 0,072$; це не дає змоги абсолютно певно відкинути зазначену ймовірність, але також і не дає підстав для її надійної екстраполяції на відповідну генеральну сукупність.

кореляції Пірсона й не були статистично значущі на рівні $p \leq 0,05$ коефіцієнти парної регресійної лінійної залежності³ CAO від ССП та навпаки (див. табл. 1).

Розглянуті емпіричні дані дають підстави вважати, що до 1992/93 років можливості людей залишались однаковими, тобто перебування людей у тих чи інших стратифікаційних позиціях і не перешкоджало, і не сприяло, у середньому, зростанню чи зменшенню їхнього рівня соціальної адаптованості, і навпаки. Суттєві флуктуації є свідченням нерегулярності залежності між CAO та ССП на початку радикальних суспільних перетворень. Зафіксована для 1992/93 рр. картина міри взаємної залежності CAO та ССП, що продемонструвала досить випадковий розподіл можливостей/здатності задоволення потреб у зв'язку з тією чи іншою ССП, вказує на залежність цих можливостей більшою мірою від багатьох інших соціальних обставин, аніж від того, яким був у цілому вплив соціально-стратифікаційного виміру соціальної структури на CAO та навпаки⁴.

Протягом 1992/93, 1996 рр., можливості людей оптимізувати свою взаємодію із обставинами

³ Контроль викидів не змінював величини коефіцієнтів ані значимо, ані значуще і в чоловіків, і у жінок, тому до аналізу входять усі дані і для чоловіків, і для жінок.

⁴ Порівняння коефіцієнтів детермінації та квадратів кореляційного відношення для співвіднесеності рівня соціальної адаптованості особистості із позиціями у стратифікаційній структурі (див. табл. 1) і в чоловіків і у жінок показало відповідність значень даних коефіцієнтів нерівності $r^2 < \eta^2 < 1$, що вказує на істотною нелінійність зв'язків [1, с. 397–398]. Відповідно, було виконано оцінку – для всього діапазону даних окремо у чоловіків та в жінок – відносно простих моделей *нелінійної* залежності CAO від ССП та ССП від CAO (curve estimation). За процедурою підбору кривої (curve estimation) у SPSS можна оцінити відповідність регресійної моделі ряду нелінійних функцій – квадратичній, кубічній, інверсійній, логістичній, експоненційній, логарифмічній, S-кривій, Growth, Power, Compound і, звичайно, власне лінійній функції. Для чоловіків значущої принаймні на рівні $p \leq 0,05$ відносно простої нелінійної залежності CAO від ССП та ССП від CAO не виявилось. Тоді як у жінок вказаним залежностям відповідали S-подібні функції: (а) із зростанням позицій у стратифікаційній структурі рівень CAO спочатку поступово деякою мірою зменшується, потім поступово зростає, а потім зменшується у найвищих стратифікаційних позиціях (залежність CAO від ССП на рівні $p = 0,054$ характеризується рівнянням вигляду $y = \exp(2,405 - 1,105/x)$, де y – це CAO, а x – ССП); (б) із зростанням рівня CAO рівень стратифікаційних позицій спочатку поступово деякою мірою зменшується, потім повільно зростає і, нарешті, знову зменшується (на рівні $p = 0,051$ залежність ССП від CAO відповідала рівнянню S-кривої з параметрами $y = \exp(2,42 - 1,196/x)$, де y – це ССП, а x – CAO). Проте, слід зауважити, що якість отриманих нелінійних моделей не перевищувала якості лінійної моделі: значення коефіцієнтів детермінації були дуже малі. Таким чином, маємо підстави для висновку, що в економічно активних чоловіків та жінок у 1992/93 рр. CAO та ССП лінійно (як, по суті, й нелінійно) безпосередньо не залежали одне від одного. Одним із варіантів подальшого аналітичного пошуку могло би стати виявлення тієї чи іншої складної нелінійної функції залежності (nonlinear regression) CAO від ССП і навпаки, але такого роду оцінкам (на додаток до проблематичної надійності отримуваних параметрів) надзвичайно складно дати не власне математичну, а змістову інтерпретацію; окрім того, дана процедура вимагає апріорної оцінки деяких параметрів моделей, у нашому ж випадку визначення такого роду оцінок є доволі проблематичним.

ми життя для задоволення актуальних потреб неоднаковістю стратифікаційних позицій зумовлювалися дуже суттєво і значно більшою мірою, ніж неоднаковості цих позицій залежали від можливостей впливати на обставини життя: у 1996 р. (як і в 1992/93 рр.) варіації CAO практично повністю залежали від варіацій ССП, мінливість же ССП пояснювалася варіаціями соціальної адаптованості у чоловіків приблизно на третину (тобто тільки дещо вищою мірою, ніж у 1992/93 рр.) і у жінок – на чверть (так само, як у 1992/93 рр.). Але якщо на самому початку соціальних перетворень не було зафіксовано безпосередньої прямої залежності між досягнутим рівнем задоволеності потреб та ступенем вищості позицій у стратифікаційній структурі, то за 3–3,5 роки ситуація суттєво змінилась. У 1996 р. перебування у вищих або нижчих ССП означало наявність у середньому деякою мірою вищого або нижчого рівня CAO і навпаки (див. табл. 1): лінійний зв'язок CAO та ССП ($p < 0,01$) порівняно з 1992/93 рр. зріс майже удвічі (різниця коефіцієнтів кореляції значуща на рівні $p < 0,01$), але в 1996 р. різниця між коефіцієнтами кореляції для чоловіків та жінок не була значуща; CAO позитивно залежала від ССП ($p < 0,01$), причому в чоловіків дещо більше, ніж у жінок ($B = 0,206$ у чоловіків проти $0,149$ у жінок); і майже симетрично ССП безпосередньо лінійно залежала від рівня CAO ($p < 0,01$), у чоловіків – дещо вищою мірою, ніж у жінок (відповідно, $B = 0,210$ проти $0,169$). Утім, візуальний аналіз кореляційних полів співвіднесеності CAO та ССП для чоловіків та жінок у цей період дав підстави для висновку, що зберігався помітний розкид точок кореляційного поля і немонотонність спрямованості залежностей¹.

¹ Як і в 1992/93 рр., у 1996 р. зіставлення коефіцієнтів детермінації та квадратів кореляційного відношення для CAO та відповідає нерівності $r^2 < \eta^2 < 1$ (див. табл. 1), тобто – вказує на суттєву нелінійність зв'язку і залежностей. Ми послідовно перевірили можливість виявлення усіх доступних варіантів відносно простої за формою регресійної кривої для залежності між CAO та ССП. У 1996 р. і для чоловіків, і для жінок значущими на рівні $p < 0,05$ виявилися коефіцієнти практично усіх варіантів простих нелінійних залежностей CAO від ССП (для чоловіків умовним винятком на загальному цьому тлі у чоловіків була відповідність даних у цілому кубічній функції з параметрами $Y = -0,004 + 0,443x + 0,048x^2 - 0,093x^3$, проте якість цієї моделі ненабагато вища від якості інших моделей: $r^2 = 0,06$, тоді як для інших моделей $r^2 = 0,04$). Але пояснювальна сила нелінійних функцій була така сама, що і для лінійних моделей і дуже низька загалом, що не дає нам підстав вважати, що нелінійні функції мають кращий від лінійної прогностичний потенціал, хоча і вказує на ймовірність наявності підмножин із прямими та оберненими взаємними залежностями CAO та ССП. Іншими словами, якщо на 1992/93 рр. дещо виразніша диференціація прямої/оберненої співвіднесеності CAO та ССП була в межах жіночої частини економічно активного міського населення, то за декілька років суспільних змін така диференціація існувала вже і для чоловічої його частини. Навіть зважаючи на показану суттєву нелінійність кореляційних зв'язків, парна лінійна регресія, залишається оптимальною, – якщо опиратися на формальні характеристики якості моделі та принципу Оккама у змістовному плані, – інформативно цінною апроксимацією

Отже, за 3–3,5 роки трансформацій, відбулися суттєві зміни – проаналізовані дані дають змогу стверджувати наявність такої співвіднесеності між змінами в стратифікаційній структурі та можливостями людей: стратифікаційно-структурні обставини життя значно суттєвіше, порівняно з 1992/3 рр., впливали на можливості людей. Важливо також зауважити, що для 1996 р. отримані дані показали *взаємність* впливу соціальної адаптованості та стратифікаційної позиції: не тільки стратифікаційний вимір структури визначав рівень здатності задоволення потреб, але і здатність людей реалізувати свої потреби також впливала на стратифікаційний вимір соціоструктурних обставин їхнього життя. Проте слід зауважити, що й у 1996 р. була доволі малою (хоча й більшою, ніж у 1992/93 р.) пояснювана лінійним впливом ССП частина дисперсії CAO та пояснювана лінійним впливом CAO частина дисперсії ССП – тільки 4 % для чоловіків і 3 % для жінок.

Емпіричний аналіз² того, яке значення для пояснення зв'язку та залежностей між соціальною стратифікацією та соціальною адаптованістю особистості мають такі соціальні характеристики, як вік³, урбанізованість місця проживання до настання 16 років (тобто міське або сільське

характеру залежностей між CAO та ССП на всьому діапазоні даних, але обов'язково слід зважати, що вона є тільки апроксимацією. Однозначно отримати відповідь, якою саме на всьому діапазоні даних була форма нелінійної залежності між CAO та ССП, нам не вдалось: низька відповідність усіх (і лінійних і нелінійних) моделей емпіричним даним (тобто те, що пояснюваний за коефіцієнтом детермінації r^2 відсоток варіації залежної змінної у всіх випадках був дуже низький) свідчить про суттєвіші флуктуації залежності, ніж можна було очікувати, зважаючи на кореляційне відношення CAO до ССП та ССП до CAO. Подальший аналіз потребує застосування кусочно-лінійної залежностей CAO від ССП та ССП від CAO, але це вже передбачатиме інший рівень деталізації аналізу і, відповідно, можливість отримати висновки не для всіх економічно активних чоловіків та всіх економічно активних жінок, а для різних їхніх підмножин.

² Відповідний аналіз здійснюється за оцінками змін у зв'язку між ССП та CAO за умови послідовного та одночасного статистичного контролювання впливу вказаних соціальних та особистісних характеристик. Для цього використовуються узагальнені лінійні моделі (General Linear Model, GLM): як параметри таких моделей отримуються коефіцієнти квадрату часткового кореляційного відношення, що уможлиблює з'ясування (а) відмінності безпосереднього лінійного взаємозв'язку CAO та ССП від взаємозв'язку між ними з урахуванням впливу контрольованих змінних на основі порівняння відповідних квадратів коефіцієнтів часткового кореляційного відношення (partial eta squared, partial η^2) та (б) наскільки значимими є ці змінні для залежності CAO від ССП та залежності ССП від CAO. При цьому враховуються навіть дуже невеликі статистично значущі результати – навіть малий статистично значущий вплив може мати важливі наслідки для інтерпретації, якщо демонструє відмінність аналізованих моделей, тоді як значний ефект може бути не настільки важливим для інтерпретації, тому що він і так був передбачуваний наперед. Див.: [8; 11; 12; 13].

³ Для виокремлення вікових категорій використано поділ на вікові періоди за макроперіодами психофізіологічного розвитку дорослих людей: до 25 років, 26–35 років, 36–45 років, 46–55 років, 56 років і вище.

Таблиця 2. Вплив соціальних характеристик на залежність між соціальною адаптованістю особистості і соціально-стратифікаційною позицією, 1992/93 і 1996 рр.

	Залежність CAO від ССП				Залежність ССП від CAO			
	1992–1993		1996		1992–1993		1996	
	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
Початкове значення коефіцієнтів парної регресії нестандартизованих (В)	0,102	0,108	0,210	0,169	0,103	0,109	0,206	0,149
<i>Контрольовані показники</i>	Зміни В при контролюванні, %							
Вік	-6	-10	+2**	+9**	-5	-11	+3**	+6**
Сільське/міське походження	+17	+29*	+2**	+14**	+17	+18*	+1**	+7**
Регіон	-2	+44**	-9**	+5**	+3	+48**	+1**	+7**
Національність	-11	+16*	+1**	+4**	-6	+13*	+3**	0**
Сімейний стан	-3	0	-2**	-1**	-2	-2	-2**	-1**
Діти до 18 років	-14	-7	+1**	+11**	-13	-10	-1**	+8**
Релігійність	+3	+5	+4**	+16**	+3	-5	+4**	+15**
Усі соціальні характеристики	-18	+46*	-5**	+12**	-14	+37*	+4**	+21**

** Значущість зв'язку/залежності на рівні $p < 0,01$; * значущість зв'язку/залежності на рівні $p < 0,05$.

походження респодента)¹, регіон проживання², національність³, сімейний статус⁴, релігійність/атеїстичність⁵ та наявність дітей віком до 18 років⁶ представлений у таблиці 2⁷.

Ми припускаємо, що особистість у таких її вимірах, як психологічний дистрес, самостійність орієнтацій та інтелектуальна гнучкість,

¹ Оцінка урбанізованості місця проживання до 16 років фіксується за відповідями на запитання «Де пройшла більша частина Вашого життя до 16 років – у місті, у селищі міського типу або в селі?» за варіантами: 1 – у селі; 2 – у селищі; 3 – у місті; запитання-фільтр «важко сказати».

² У цій роботі використовується виокремлення 5 регіонів за класифікацією КМІСу: 1 – західний (Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Закарпатська і Чернівецька області); 2 – західно-центральний (Хмельницька, Житомирська, Вінницька, Кіровоградська, Черкаська, Київська області, м. Київ); 3 – східно-центральний (Дніпропетровська, Полтавська, Сумська, Чернігівська області); 4 – південний (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька області, Кримська АР); 5 – східний (Харківська, Донецька, Луганська області).

³ Змінна «національність» фіксує етно-національну належність за такими номінаціями: 1 – українська; 2 – руська; 3 – і українська, і руська; 4 – інша національність. Це не дає можливості враховувати усі можливі варіанти множинності етно-національних самоідентифікацій, але в першому наближенні дозволяє диференціювати принаймні респондентів із подвійною та одиночною етно-національною самоідентифікацією.

⁴ «Яке Ваше сімейне становище?» (1 – одружений(на); 2 – офіційно неодружений(на), але живемо як сім'я; 3 – неодружений(на), але був(-ла) одруженим(ною); 4 – вдівець (вдова); 5 – ніколи не був одружений(на); фільтри: ВС/НВ).

⁵ Оцінка релігійності або атеїстичності здійснювалась у 1992/93 рр. за відповідями на запитання «Чи вважаєте Ви себе атеїстом, релігійною людиною або ж – не релігійною людиною, але й не атеїстом?» (з кодами відповідей: 1 – атеїстом; 2 – не релігійною людиною, але й не атеїстом; 3 – релігійною людиною; фільтр НВ); у 1996 р. – «Чи вважаєте Ви себе віруючою людиною?» (1 – ні; 2 – важко сказати; 3 – так; фільтр НВ).

⁶ Визначалося відповіддю на запитання «Чи є у Вас діти віком від 3-х до 17 років (не старші 18 років), котрі живуть разом із Вами?» (1 – так; 2 – ні).

⁷ Усі обчислення здійснюються як двогрупові – окремо для чоловіків та для жінок, що дає змогу у всіх випадках, де це існує, бачити гендерну зумовленість відмінностей отримуваних даних.

може бути надзвичайно важливою для пояснення зв'язків соціальної адаптованості із стратифікаційною структурою⁸. Те, яке значення для пояснення зв'язку та залежностей між CAO та ССП мають ці виміри особистості⁹ (а також їхні першопорядкові виміри) можна бачити з таблиці 3.

Отримані результати дають змогу стверджувати, що в крос-секційному (синхронічному) аспекті, – навіть із певним урахуванням помітного впливу таких вимірів особистості, як самостій-

⁸ Дистрес або психологічний комфорт – як наслідки загального контексту суспільних трансформацій, що характеризувалися суттєвою невизначеністю меж зміни нормативно-ціннісних порядків і правил перерозподілу суспільних ресурсів; самостійність або конформність орієнтацій – як можливий допоміжний чи перешкоджаючий в адаптації до радикально нових соціальних умов вимір особистості, інтелектуальна гнучкість – як взагалі важлива характеристика функціонування мислення людини, а надто, коли треба діяти за характеризованих невизначеністю соціальних умов та руйнування усталених ієрархій соціально-нормативних орієнтирів і патерналістської орієнтації державної політики. Для вимірювання дистресу, самостійності орієнтацій та інтелектуальної гнучкості використовуються показники першого і другого порядку, побудовані на основі конфірматорних факторно-аналітичних вимірювальних моделей, наявні у використуваному в цій роботі масиві даних дослідження «Соціальні структури і особистість за умов радикальних соціальних змін». Дозвіл на використання вказаних даних для вторинного аналізу в цій роботі люб'язно надано керівником українського проекту В. Є. Хмельком. Формулювання запитань анкети, відповіді на які використано як індикатори кожного з цих концептів, та характеристики вимірювальних моделей указаних концептів із застосуванням конфірматорного факторного аналізу, представлені у [5, с. 514–518].

⁹ У рамках соціально-психологічного (макро)соціологічного підходу, розвинутого М. Коном, як основні виміри особистості концепти самостійності орієнтацій та рівень дистресу розуміють таким чином: *самостійність орієнтацій* (протилежний полюс-конформізм до зовнішнього авторитету) – віра у свою здатність бути відповідальним за дії, а також у те, що суспільний устрій забезпечує самостійність дій; *дистрес* (на протипагу відчуттю гаразду) – загальне відчуття індивідом свого психічного комфорту-дискомфорту. Деталізоване обґрунтування – у контексті відповідних наукових дискусій – підстав виокремлення саме вказаних індексів як основних вимірів особистості див. у: [5; 9; 10].

Таблиця 3. Міра обумовленості лінійної залежності соціальної адаптованості та стратифікаційної позиції впливом дистресу, самостійності орієнтацій та інтелектуальної гнучкості: чоловіки та жінки, 1992/93 і 1996 рр.

	Залежність (нестандартизовані коефіцієнти парної регресії, В)							
	CAO від ССП	ССП від CAO	CAO від ССП	ССП від CAO	CAO від ССП	ССП від CAO	CAO від ССП	ССП від CAO
	1992/93				1996			
	Чоловіки		Жінки		Чоловіки		Жінки	
Початкові значення коефіцієнтів регресії	0,102 (p=,12)	0,103 (p=,12)	0,108 (p=,07)	0,109 (p=,07)	0,210**	0,206**	0,169**	0,149**
Самостійність орієнтацій	-4	-5	-6	-12	-3**	-7**	+8**	+5**
Авторитарний консерватизм	+12 (p=,08)	+14 (p=,08)	+26*	+12*	+2**	+1**	+18**	+12**
Особистісно відповідальні норми моралі	-2	-4	+18*	+7*	+1**	-2**	+13**	+8**
Довірливість	-17	-17	-7	-14	-16**	-16**	+5**	+1**
Сприйнятливність до змін	+19 (p=,07)	+18 (p=,07)	-6	-11	-2**	-5**	+2**	-1**
Фаталізм	-36	-31	+1 (p=,08)	-1 (p=,08)	-13**	-8**	+1**	+1**
Дистрес	-41	-37	-25	-23	-21**	-14**	-21*	-18*
Упевненість у собі	-10	-4	+8 (p=,06)	+4 (p=,06)	+11**	+17**	+1**	-1**
Самосуд	-26	-22	-8	-7	-12**	-7**	-10**	-9*
Тривожність	-45	-45	-40	-40	-19**	-14**	-10*	-11*
Інтелектуальна гнучкість	-61	-35	-29	-38	-47**	-59**	+21*	+6**
Дистрес, інтелектуальна гнучкість, самостійність орієнтацій.	-84	-73	-32	-37	-39	-51	+4	-1
Соціальні характеристики, інтелектуальна гнучкість, дистрес, самостійність орієнтацій ^a	-91	-85	+37	+16	-58	-63	+21	+17

^a Розраховано методом GLM.

** Значущість зв'язку/залежності на рівні $p < 0,01$; * значущість зв'язку/залежності на рівні $p < 0,05$.

ність орієнтацій, дистрес та інтелектуальна гнучкість (або тих чи інших їхніх першопорядкових вимірів), а також за контролювання впливу ряду соціоструктурних і демографічних змінних, – залежність CAO від ССП та вплив адаптованості на позицію в стратифікаційній структурі: у 1992/93 рр. були симетричні, але залишалися у межах статистичної значущості залежностей тільки на рівні $p > 0,05$ (можливо, за винятком жінок із вищими рівнями авторитарного консерватизму та особистісно відповідальними нормами моралі, але це ще потребує детальнішого дослідження); у 1996 р. були статистично значущі на рівні $p < 0,05$ і були дещо вищими у чоловіків, ніж у жінок.

Викладемо деякі зауваження щодо меж застосовності отриманих у цій частині результатів. Оцінено тільки поточні взаємні зв'язки та впливи ССП і CAO, з урахуванням інших поточних умов, але без урахування попередніх умов, що привели до їхнього формування: крос-секційне оцінювання не уможливорює статистичне контролювання впливів попередніх рівнів CAO чи ССП (або чогось іншого) при оцінюванні співвіднесеності між набутими з часом ССП та рівнем CAO. На рівні крос-секційного аналізу неможливо оцінити віддалені у часі впливи: наприклад, вплив попередніх станів CAO та ССП на

досягнуті з часом їхні стани. Бути підставою для висновків щодо причинності впливів соціальної адаптованості на стратифікаційну позицію і навпаки може тільки аналіз лонгітюдних даних, які є результатом вимірювання реальних змін у реальних людей протягом періоду радикальних соціальних змін в Україні.

Висновки

Узагальнюючи результати, отримані на підставі виконаного в крос-секційному (синхронічному) аспекті аналізу, ми можемо зробити висновки, що в економічно активного міського населення України (і в чоловіків, і в жінок) за умов радикальних соціальних перетворень:

1) зв'язок і залежності між рівнем CAO та ССП були суттєво нелінійними;

2) навіть з урахуванням тією чи іншою мірою помітного впливу таких вимірів особистості як дистрес та інтелектуальна гнучкість, а також за виключення впливу таких соціоструктурних і демографічних змінних, як стать, національність, регіон проживання, урбанізованість місця проживання до 16 років, шлюбність, релігійність, наявність дітей:

а) на початковому етапі радикальних соціальних змін належність до вищих або нижчих

- стратифікаційних позицій прямо не залежала від САО; також і наявність вищого чи нижчого рівня САО не означала перебування людей у вищих чи нижчих позиціях у стратифікаційній структурі;
- б) протягом 1992/93, 1996 років САО мінливістю ССП зумовлювалася дуже суттєво і значно більшою мірою, ніж неоднаковість цих позицій залежали від можливостей впливати на обставини життя;
- в) за 3–3,5 роки трансформацій склалася така співвіднесеність між варіаціями в стратифікаційній структурі та адаптованістю людей, котра дає підстави стверджувати, що стратифікаційно-структурні обставини життя значно суттєвіше, порівняно з 1992/93 рр., впливали на адаптованість людей; до того ж, цей вплив був *взаємним*: зміни у адаптованості людей також впливали на стратифікаційний вимір соціоструктурних обставин їхнього життя.
1. Кендалл М., Стьюарт А. Статистические выводы и связи / М. Кендалл, А. Стьюарт; пер. с англ. – М. : Наука, 1973. – 902 с.
  2. Кон М., Хмелько В., Заборовський В., Паніотто В. та ін. Соціальна структура і особистість за умов радикальних соціальних змін: порівняльний аналіз Польщі та України / М. Кон, В. Хмелько, В. Заборовський, В. Паніотто та ін. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 1998. – № 1–2. – С. 120–137.
  3. Кон М., Хмелько В., Заборовський В., Паніотто В. та ін. Соціальна структура і особистість за умов радикальних соціальних змін: порівняльний аналіз Польщі та України / М. Кон, В. Хмелько, В. Заборовський, В. Паніотто та ін. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 1998. – №3. – С. 57–74.
  4. Паніотто В., Максименко В., Харченко Н. Статистичний аналіз соціологічних даних / В. Паніотто, В. Максименко, Н. Харченко. – К.: ВД «КМ Академія», 2004. – 270 с.
  5. Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників / М. Кон, В. Паніотто, В. Хмелько. – К. : ВД «КМ Академія», 2007. – 560 с.
  6. Хутка С. Соціальна адаптованість особистості: концептуалізація поняття / С. Хутка // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 2. – С. 164–175.
  7. Ядов В. Современная теоретическая социология как концептуальная база исследования российских трансформаций / В. Ядов – СПб. : Интерсоцис, 2009. – 136 с.
  8. Keating P. Power and effect size / P. Keating. Доступ за адресою <<http://www.linguistics.ucla.edu/faciliti/facilities/statistics/power.htm>>
  9. Kohn M. L., Schooler C., and coll. Work and Personality: An Inquiry into the Impact of Social Stratification / M. L. Kohn, C. Schooler and coll. – Norwood, NJ: Alex Publishing Corporation, 1983.
  10. Kohn M. L., Slomczynski R. V., Schoenbach C. Social Structure and Self-Direction: A Comparative Analysis of the United States and Poland / M. L. Kohn, C. Schooler and coll. – Oxford: Basil Blackwell, 1990.
  11. Levine T. R., Hullett C. R. Eta squared, partial eta squared, and misreporting of effect size in communication research / T. R. Levine, C. R. Hullett // Human Communication Research, 2002. – V. 28. – P. 612–625.
  12. Pierce C. A., Block R. A., Aguinis H. Cautionary note on reporting eta-squared values from multifactor ANOVA designs / C. A. Pierce, R. A. Block, H. Aguinis // Educational and Psychological Measurement. – 2004. – V. 64. – P. 916–924. Доступ за адресою <<http://www.montana.edu/wwwpy/Block/papers/Pierce,Block,&Aguinas-2004.pdf>>.
  13. Young A. M. Supplementing Tests of Statistical Significance: Variation Accounted For / A. M. Young // Journal of Speech and Hearing Research. – 1993. – V. 36. – P. 644–656.

S. Khutka

RELATIONSHIP BETWEEN PERSONALITY'S SOCIAL ADAPTEDNESS AND POSITION IN SOCIAL STRATIFICATION UNDER RADICAL SOCIAL CHANGES IN UKRAINE: CROSS-SECTIONAL ASPECT

This article presents results of analysis of interrelationship between personality's social adaptation and position of employed people in stratification structure under radical social transformations in Ukraine in 1992–1993 and 1996.

Key words: social adaptedness of personality; social-stratification position; radical social changes/transformations in Ukraine.